

**TURKISTONDA MATBAACHILIKNING VUJUDGA KELISH
SHART-SHAROITLARI**

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Tarix yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Rahimjonova Irodabonu Nodirbek qizi

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda birinchi marta bosma kitob nashr etila boshlandi. Bu g'oyat muhim tarixiy voqea edi. Lekin O'rta Osiyoning markaziy shaharlarida bosmaxonalarning tashkil etilishini mustamlakachi ruslarning o'lkaga ko'rsatgan "marhamati" sifatida qabul qilish kerak emas.

Birinchidan, noshirlik jahon mamlakatlarida keng tarqalib bo'lgan edi.

Ikkinchidan, Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat rus hukumatidan bu yerda mustamlakachilikka qarshi kurash avj olib ketishini bartaraf etish uchun muayyan jihatdan mahalliy ijtimoiy talablarga yon berishni talab qilar, bu borada bosmaxona kabi ijtimoiy dunyoqarashga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan, lekin mavjud mustamlakachilik siyosatiga halal bermaydigan siyosiy vositalardan foydalanishga majbur etardi.

Uchinchidan, bosmaxonalar Turkiston o'lkasidagi kitobga bo'lgan yuksak talabdan kelib chiqib, iqtisodiy foyda olishni ko'zlagan holda tashkil etilgan, bu o'rinda Turkistonga sehrli o'lka sifatida qaragan rus burjuaziyasining nafs ham yaxshigina rol o'ynagan edi. Bosmaxonalarniig tashkil etilishiga, ayniqsa, oxirgi sabab katta turtki berganini bu o'lkadagi noshirlik korxonalarining, asosan rus muhojirlari tomonidan tashkil etilib boshqarilgani ham tasdiqlaydi.

Lekin bu siyosiy jarayonlar O'rta Osiyo xalqlarining savodini chiqarish, madaniy merosiga hissa qo'shish, ilm-ma'rifatni oshirish, qo'shni mamlakatlar xalqlari madaniyati bilan tanishtirish, jahonda yuz berayotgan o'zgarishlardan voqif qilish yo'lida olib borilgan harakatlar sifatida baholanishi haqiqiy siyosiy maqsadlarni niqoblash uchungina edi, xolos. To'g'ri, bundan o'lka xalqlariga hech qanday foyda bo'lmadi, deyish xato bo'ladi. Ammo siyosatga berilgan ta'riflardan

birida sadaqa berib quldek ishlatish aynan siyosatdagi ifloslik, ya`ni manfaat yo`lida vijdon va axloqni ifloslikka bo`ysundirish, deya ta`riflanadi.

Ruslarning Turkistonga ko`rsatgan yonbosishlari huddi mana shu ta`rif mohiyatiga muvofiq kelar edi. Xullas, Turkistonda rus zodagonlarining manfaatlariga, qolaversa, o`sha mafkuraviy tuzum siyosatiga xizmat qiluvchi ma`naviy qurol sifatida bosmaxonalar tashkil etildi. Bu ayni vaqtda o`zbek madaniyatida kitoblarni bir vaqtning o`zida ko`plab nusxada nashr etilishining boshlanishini bildirar edi¹.

Turkistonda dastlab ish boshlagan bosmaxonalarda avvalo dunyoviy ilm-fan — geografiya, tarix, ma`dashunoslik, bog`dorchilik, dehqonchilik, tabobat, aniq fanlarga oid Yevropa mamlakatlari va Rossiya ilmiy hamda ommaviy jamoatchiligiga noma`lum bo`lgan asarlarga katta e`tibor qaratilgan. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda bu manbalarga talab va ehtiyoj kattaligi e`tiborga olingan. Samarqand universitetining kutubxonasida o`sha vaqtda nashr etilgan bunday kitoblarni ko`plab ko`rish mumkin. Jumladan, 1830 yilda Tohir ibn Qozi Abu Saidxo`ja Samarqandiy tomonidan fors tilida yozilgan Samarqandning bunyod etilish tarixi, shaharning “Samarqand” deb atalishi sababi, jug`rofiy holati va XIX asrning uchinchi choragiga qadar saqlanib qolgan osori-atiqalari, shuningdek, masjid va madrasalar, ko`shklar va mozorlar to`g`risida ma`lumotlar beruvchi “Samariya” asari ham mavjud. Nodir qo`lyozmalar bo`limida saqlanayotgan she`riy arifmetika jamlanmasi muallifi matematik, shoir, tilshunos, XIX asrda yashagan samarqandlik Boboyor Mirzaqulovdir. U geometriya darsligini o`zbek tiliga tarjima qilib, matematik grafika haqida tushuncha bergan, shuningdek, raqamlar turkumini 46 matematik belgiga ajratgan. Muallif qadimiy o`zbek qabilalarining 92 nomini birinchi bo`lib hisoblab chiqqan edi².

Turkistonda kitob bosish Rossiya imperiyasining o`z hukmronligini o`rnatishi bilan keng rivoj topdi. Toshkentda 1868 yilda birinchi bosmaxona harbiy okrug shtabi huzurida tashkil qilindi. Bu bosmaxona dastlabki davrda yaxshi

¹ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 68.

² Дадахонов Ф. Нодир қўлёзмалар хазинаси // Жамият. – Т., 2008. – №5. – Б. 8.

jihozlanmagan edi. Shu sababli bu yerda turli blankalar, ish qog'ozlari bosilgan. Mazkur bosmaxona gazeta nashr qilishga moslashmagani uchun 1869 yilda boshqa bosmaxona tashkil etilgan. Bu yerda ishlash uchun Rossiyadan harf teruvchilar ham chaqirildi. Ushbu bosmaxona 1870 yildan arab harfi shriftiga ega bo'ladi.

XIX asr 70-yillaridan boshlab o'zbek tilida ham kitoblar nashr etila boshlanadi. 1872 yili nashr etilgan Shohimardon Ibrohimovning "Kalendar" kitobi ularning dastlabkisi edi. Kitob 500 nusxada, 17x13,5 santimetr o'lchamda, muqovasiz chiqarilgan³.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda xususiy bosmaxonalar paydo bo'la boshladi. 1877 yilda S.I. Laxtin tashkil etgan bosmaxona shularning dastlabkisidir. Mazkur bosmaxona litografiya jihozlariga ega bo'lib, mahalliy tilda kitoblar nashr qilgan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, Turkistonda, garchi bosmaxona kech tashkil topgan bo'lsada, lekin litografiya yo'li bilan kitob nashr qilish ancha rivojlangan edi. Bunga sabab shuki, litografiya texnikasi uncha murakkab bo'lmay, bosmaxona uskunalariga nisbatan birmuncha arzon edi. O'rta Osiyoda birinchi litografiya Xiva shahrida 1874 yili vujudga keldi. Uning tashkilotchisi Otajon Abdalov edi. U eronlik ustozi Ibrohim Sulton rahbarligida Xivada toshbosma tashkil etishga muvaffaq bo'ldi. Shu paytdan boshlab u "Otajon bosmachi" (matbaachi) degan nom oldi. Biroq, bu ish uzoqqa cho'zilmadi. Xonlikdan moddiy yordam bo'lmagach, uning faoliyati to'xtab qoldi. Keyingi davrlarda tashkil etilgan litografiyalar mahalliy burjuaziya vakillaridan iborat ayrim shaxslar qo'lida edi. Temir sotuvchi Esonboy Husayinboev ham dastlabki o'zbek nashriyotchilaridan biridir. Uning litografiyasi Toshkentda 1883 yilda ishga tushirildi. Mazkur litografiya uchun asbob-uskunalar Rossiyadan 50 dan ortiq tuyada keltirilgan. Ma'rifat yo'lida jon kuydiruvchisi bo'lgan o'zbek nashriyotchisi kitoblarni o'z ona tilida chiqara boshladi. 1888 yilning oxirida Toshkentda S.A. Portsev tomonidan yana bir bosmaxona ishga tushirildi. Umuman, 1868 yildan 1898 yilga qadar Turkistonda matbaa korxonalarining soni 15 ga etdi. Ulardan 6 tasi

³ Эрназаров Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 10.

bosmaxona bo`lib, qolganlari litografiya yoki tipolitografiyaga ega bo`lgan bosmaxonalardir⁴.

1893 yilda Otajon Abdalov yangidan toshbosma tashkil qilishga kirishdi. U o`z hisobidan 200 so`mga toshbosma sotib olib, nashriyotchilik faoliyatini davom ettirdi. O.Abdalov tarixiy asarlarni, Xorazm mumtoz adabiyoti namoyondalaridan Munis, Ogahiy kabi shoirlarning asarlarini toshbosmada ko`paytirib, omma orasiga keng tarqatadi.

Keyinchalik litografiyalar Toshkent, Buxoro, Samarqand, Andijon va boshqa shaharlarda paydo bo`la boshladi. Litografiya uchun asbob–uskunalar Rossiya, Hindiston, Eron, Misr va boshqa mamlakatlardan keltiriladi.

Ilk davrlarda matbaa korxonalari texnika jihatidan qoloq, mahsulot ishlab chiqarish jihatidan sifatsiz edi. Matbaa sanoati korxonalarida ishlayotgan xodimlarning tarkibi ham o`ziga xos edi, xususan mahalliy millat vakillari 72 kishi bo`lib, bulardan 16 kishigina malakali xodim edi. Bosmaxona va litografiyada ishlayotgan ishchilar orasida birgina ayol bor edi, xolos. Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, dastlabki davrdayoq kitob bosish uchun moddiy–texnika bazasi yaratildi. Rus burjuaziyasi tomonidan siyosiy maqsadlarda ko`rsatgan tashabbusi tez orada mahalliy ziyolilarning uni o`z qo`llariga olishlariga imkoniyat yaratdi. Mahalliy nashriyot vujudga kelishi Turkistonning o`sha davrdagi madaniy hayotida g`oyat katta voqea bo`ldi.

Kitob nashr qilish yangi ishlab chiqarish munosabatlarining mahsuli bo`lib, uning kashf qilinishi burjua jamiyati vujudga kelishiga muhim shart–sharoit yaratgan edi. Binobarin, Turkistonda kitob bosishning kech rivojlanishi uning iqtisodiy va texnik jihatdan nisbatan qoloqligi natijasidir. Ruslarning joylardagi ma`murlari kitob nashr qilishdan manfaatdormidi ? Albatta, manfaatdor edi. Ular kitob nashr qilishdan mustamlaka hokimiyatni mustahkamlash, Turkiston general–gubernatorligining obro`sini oshirish, ruslarning mustamlakachilik

⁴ Эрназаров Т., Акбаров А. Туркистонда вақтли матбуот. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – Б. 8.

siyosatini amalga oshirish uchun foydalanardilar. Buning evaziga ular katta sarmoya ham to'playdilar.

O'lkadagi ijtimoiy iqtisoliy, siyosiy, xarbiy hamda iqtisodiy shart-sharoit kitob nashr qilishga olib kelgan asosiy sabablardan biri bo'ldi.

Shunday qilib, Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmida kitob bosish keng yo'lga qo'yildi. Natijada, Rossiya imperiyasi hukumati o'z oldiga qo'ygan muhim vazifalarni hal qilish imkoniyatiga erishdi⁵.

Bundan tashqari, Sharqda kitob nashri Yevropadagiga qaraganda, o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, kitoblarning asosiy qismi litografiya usuli bilan chop etilar edi. Matbaa usuli bilan chop etish harf terishni, turli shriftlar, bosma mashina va boshqa texnik vositalar singari rivojlangan matbaa bazasini yaratishni talab qilar edi. Shu bilan birga, joylarda nashr ishlari mutaxassislarini tayyorlash muammosini yuzaga keltirdi, harflarning murakkabligi anchagina qiyinchiliklarni keltirib chiqarar edi. Rus hukumati o'z ehtiyojidan kelib chiqib, kitob nashri uchun moddiy–texnik baza yaratdi. Nashr ishlarining yo'lga qo'yilishi kitoblarni aholi orasiga chuqurroq kirib borishiga yo'l ochdi, yurtimizda matbuot ishi rivojlanishiga turtki bo'ldi, fan–madaniyatdagi ilg'or, shuningdek, yot g'oyalarning tarqalishiga yordam berdi.

Turkiston o'lkasini mute yurtga aylantirish maqsadida uning tabiiy sharoiti, iqtisodi, ishlab chiqarish kuchlari, mahalliy aholi turmush tarzini tadqiq etgan rus olimlarining kitoblari dastlabki bosma nashrlari hisoblanardi.

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasida “Turkiston to'plami” (“Turkestanskiy sbornik”) nomli g'oyat qimmatli majmua saqlanadi. 594 jilddan iborat bu kitoblar majmui O'rta Osiyo, asosan, Turkiston tarixi uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Fidoyi rus bibliografi V.I. Mejov tomonidan 1867 yildan 1888 yilgacha “To'plam” ning 416 jildi tuzilgan. 1888 yildan 1907 yilgacha mablag' yetishmaganligi sababli uni tuzish to'xtab qolgan. U “To'plam” ni Sankt–Peterburgda tuzib, Toshkentga – Turkiston ommaviy kutubxonasiga jo'natib turgan. 1907–1916 yillar mobaynida bibliograf va sharqshunos olimlar:

⁵ Мүродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1972. – Б. 26.

N.V.Dmitrovskiy, A.A.Divaev, A.A.Semyonov, Yu.F.Bonch–Smolovskiy, I.I.Geyer va Turkiston ommaviy kutubxonasi direktori I.P.Zikov tomonidan 175 jildi tuzilgan. Faqatgina, 1939 yili respublikadagi kutubxona xodimi E.K.Betger tomonidan qolgan 3 (592, 593, 594) jildini tuzadi. “To`plam” salkam 11000 ilmiy maqola va kitobni o`z ichiga oladi. Majmuani bibliograf A.G.Qosimova o`zining “Turkestanskiy sbornik” (1985) kitobida quyidagicha ta`riflaydi: “Turkiston tarixi, etnografiyasi, arxeologiyasi, iqtisodi, jug`rofiyasi va bu o`lka xalqlari madaniyati to`g`risidagi maqola va kitoblardan tashkil topgan bu “To`plam” Oktabr inqilobigacha bo`lgan O`rta Osiyoni o`rganishda ilmiy tadqiqotchilar uchun muhim manba bo`lib xizmat qiladi”⁶.

Turkiston to`plamining noyoblighi shundaki, XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya va boshqa mamlakatlarda rus, fransuz, ingliz, nemis, italyan, ispan va lotin tillarida chiqqan gazetalar, jurnal hamda kitoblarning faqat Osiyo, asosan, Turkiston o`lkasi haqida yozilganlari bu yerga to`planib, shunday nodir majmua yaratilgan. Bu haqda “Golos” gazetasi 1878 yildagi 5-sonida shunday yozadi: “To`plamda faqat rus matbuotidagina emas, balki boshqa xalqlar matbuotida ham Turkiston haqida yozilgan maqolalar va yirik asarlar yilma–yil, izchil yig`ib to`plangan”⁷. Shu bilan birga, “To`plam” da Hindiston, Eron, Afg`oniston, Xitoy, Mo`g`uliston tarixiga oid manbalar ham mavjud.

“To`plam” ning 8, 40, 53, 58, 67, 77 va boshqa jildlariga ruslarning Toshkent, Farg`ona, Samarqand, Buxoro, Xivaga qilgan harbiy yurishlari va mahalliy xalqlarning bosqinchi dushmanga ko`rsatgan qarshiliklari haqida manbalar kiritilgan. Mazkur manbalar ko`p tillarda yozilganki, bu hol “To`plam” ning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi ⁸.

V.I. Mejevning “Turkiston to`plami” nodir kitob bo`lib, juda katta bibliografik ahamiyat kasb etadi. Unga O`zbekiston bibliograflari tomonidan maxsus adabiyotlarda keng sharh berilgan. “Turkiston to`plami” o`lka haqida

⁶ Абдуазизова Н.А. Туркiston матбуоти тарихи (1870–1917 й.й.). – Т.: Академия, 2000. – Б. 35.

⁷ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 73.

⁸ Кураҳмедов А. “Туркiston тўплами” да Самарқанд // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – Т., 1996. – №3. – Б. 14.

barcha ma'lumotni bilmoqchi bo'lgan birinchi general-gubernatori graf K.P. fon Kaufman farmoyishi bilan boshlangan. "Turkiston to'plami" ning S.I. Idarov tomonidan tuzilgan besh jildi ham bor.

Shunday qilib, ayrim kamchiliklarga qaramay, "Turkiston to'plami" XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshida Turkiston o'lkasi va O'rta Osiyo tarixini o'rganuvchilar uchun muhim manba hisoblanadi.

Mazkur an'anani davom ettirar ekan, taniqli tarixchi, kitobshunos, o'lkashunos G.N.Chabrov "Turkiston to'plami" ga o'xshab "O'zbekiston madaniy hayoti yilnomasi" bibliografik qo'llanmasini tuzdi. U 1940 yildan 1973 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Bu "Pravda Vostoka", "Tashkentskaya pravda", "Komsomolets Uzbekistana", "Vecherniy Tashkent" gazetalari va boshqa davriy nashrlardan qirqmalardir. U 58 jild bo'lib, 11 mingta maqoladan iborat, 6375 varaqni tashkil etadi. Undan foydalanish oson, chunki to'plamdagi ma'lumotlar tadrijiy tarzda qo'yib chiqilgan, manbalar ko'rsatilgan. Hozirgi vaqtda bu bibliografik ma'lumotnoma Samarqand Davlat universiteti kutubxonasida saqlanmoqda va u o'lka tadqiqotchilari uchun yaxshigina yordam berishi mumkin⁹.

1868 yili Toshkentdagi o'lka shtabida birinchi bosmaxona ochildi. Unda N.A.Severtsovning "Chu va Norin cho'qqilaridagi mamlakat va u orkali Xitoy Turkistoniga o'tish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar" nomli kitobchasi rus tilida nashr etildi.

Asta-sekin o'lkaning boshqa shaharlarida ham bosmaxonalar ochiladi. 1880 yili YAngi Marg'ilon, 1905 yili Andijonda bosmaxonalar ish boshladi.

Mahalliy tilda nashr etilayotgan adabiyotlar rus tilidagiga nisbatan dengizdan tomchidek edi. Ba'zi bosmaxonalarning moddiy bazasi anchagina qashshoq, shuning uchun ular asosan tipolitografiya va litografiyadan iborat edi. Shunga qaramay, o'zbek tilidagi kitoblar salmog'i ortib bordi. Litografiya usuli bilan o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari, eski qo'lyozma matnlardan olingan nazm va diniy asarlar, zamondosh shoirlarning she'rlari, folklor, tarjimalar, shuningdek,

⁹ Бобожонова О. Ўзбекистоннинг кўхна китоблари // "Мозийдан садо". – Т., 2006. – №4. – Б. 8.

o'quv qo'llanmalar ham nashr etildi. Marg'ilonning eski shahar qismidagi Hoji Muhammad Azimjon Marg'iloniy bosmaxonasida 1889–1890 yillar Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari, “Ta’birnomai Xorun ar-Rashid”, “Fihi kaydoniy” (Musulmon qonunshunosligi) va Xo’ja Hofiz Sheroziyning she’rlar to’plami nashr etildi. 1902 yilda Husayn Makaev, Hoji Muhammad Azimjon Marg'iloniy va boshqalar xususiy litografiya egalari bo’lishdi. G’ulom Hasan Orifjonov litografiyasida 1908–1913 yillarda Alisher Navoiyning kitoblari 10 martadan ko’p nashr qilindi. Namangan uyezdi, To’raqo’rg’on qishlog’ida Is’hoqxon Ibrat tomonidan 1909 yilda ochilgan “Matbaai Is’hoqiya” tipolitografiyasi “Ibrat lirikasi she’rlar to’plami” (1909) va “Yozuv tarixi to’plami” (1911) kabi asarlarni nashr qildi¹⁰.

Davlat, jamoat va siyosat arbobi, Turkistonning yirik sarmoya-dorlaridan biri Obidjon Abdulxoliq o’g’li Mahmudov Farg’ona taraqqiyparvarlarining peshqadam vakili edi. Uning tashabbusi va bevosita rahbarligi ostida 1914 yili Qo’qonda bosmaxona tashkil qilingan edi. Bu bosmaxonada faqat “Sadoi Farg’ona” gazetasi bosilgan, xolos.

Rus hukumati boshqa sohalar kabi noshirlik ishlaridan ham o’lkani ma’naviy jihatdan tobe qilish, umumruslashtirish siyosatini kuchaytirish kabi strategik vazifalarni hal etishda foydalanishga intildi. Ammo rus hukumatining mafkuraviy va ma’muriy tadbirlariga qaramay, keng xalq ommasi, milliy ziyolilar asriy an’analarni asrab qolishga intildilar, o’tmish ma’naviy merosini boyitishga kirishdilar. Noshirchilik ishlarida milliy taraqqiyot uchun o’ziga xos shafqatsiz kurash avj oldi. Bu esa, o’z navbatida, Turkistondagi milliy ozodlik kurashining ajralmas qismi bo’lib qoldi.

¹⁰ Абдуазизова Н.А. Миллий журналистика тарихи (Генезис ва эволюция). Биринчи жилд, – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 74.